

Tadeusz Bernatowicz

„NESVISIUM METROPOLIS DUCATUS”. NIEZNANY PRZYKŁAD URBANISTYKI MANIERYSTYCZNEJ

Nieśwież – niewielkie miasteczko położone obecnie na Białorusi, a do 1939 roku znajdujące się w granicach Polski, po raz pierwszy w źródłach odnotowane zostało już w 1446 roku. Jego rozwój przez ponad cztery wieki (1513-1939) związany był z książęcym rodem Radziwiłłów, którzy założyli obok Nieświeża główną rezydencję¹. Egzystencja miasta opierała się przede wszystkim na handlu i rzemiośle, podporządkowanym zapotrzebowaniu dworu Radziwiłłów². W 1577 roku Nieśwież odziedziczył Mikołaj Radziwiłł „Sierotka”, który nadał miastu rangę stolicy założonej przez siebie ordynacji (1579)³. Z inicjatywy księcia na miejscu starej osady położonej wzdłuż traktu Wilno-Słuck wytyczono nową siatkę ulic i kwartałów. W 1586 roku król Stefan Batory nadał miastu prawo magdeburskie⁴.

Według oceny jezuita Piotra Skargi w 1582 roku miasteczko liczyło około 3000 mieszkańców (230 „dymów”)⁵. Poza miastem założone zostały przedmieścia: Nowe Miasto oraz Kazimierz. W pobliżu miasta, od strony wschodniej Radziwiłł wznosił rezydencję otoczoną czworobocznymi, nowowłoskimi fortyfikacjami⁶. Struktura zespołu urbanistycznego ukształtowana w ciągu trzydziestu lat (1586-1616) z niewielkimi zmianami przetrwała do końca XVIII wieku.

Najokazalszymi budynkami Nieświeża powstałymi w czasach „Sierotki” były budowle sakralne. Monumentalny zespół kościoła Bożego Ciała (1587-1599) i kolegium jezuitów (1586-1599) wzniesiono we wschodniej części miasta⁷. Na niewielkim wzgórzu od strony

¹ M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*. Warszawa 1985 s. 127.

² S. Aleksandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i 1 połowie XVII wieku*. „Rocznik Białostocki”, t. I, 1961 s. 63, 73.

³ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*. Warszawa 1937 s. 9.

⁴ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*. T. III. Warszawa 1846 s. 626-628; A. Jelski, *Nieśwież*. [W:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. T. VII. 1886 s. 118-122.

⁵ J. Sygański, *Działalność Ks. Piotra Skargi T.J. na tle jego listów 1566-1610*. Kraków 1912 s. 44.

⁶ F. Markowski, *Zamek Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki w Nieświeżu*. „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” [dalej: KAU], IX, 1964 s. 155-172.

⁷ J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*. KAU, XXIX, 1976 s. 195-215.

południowej powstał klasztor benedyktynek z kościołem św. Eufemii (1590-1596)⁸. Bastion północny wzmocniony został przez klasztor bernardynów z kościołem św. Katarzyny (1598-1604). W zachodniej części miasta, przy bastionie, znajdowała się cerkiew unicka Świętej Trójcy. Przy zbiegu ulic Wileńskiej i Bernardyńskiej powstał drewniany szpital z kaplicą Świętego Ducha (1585), zastąpiony w 1600 roku budynkiem murowanym. W sylwecie miasta najokazalej prezentował się ratusz ustawiony w środku rynku około 1596 roku⁹. Wszystkie budowle zaprojektowane zostały przez jezuickiego architekta Giovanniego Marię Bernardoniego¹⁰.

W XVI i XVII wieku większość domów mieszkalnych wzniesionych było z drewna. *Inwentarz...* miasta z lat 1628-1629 podaje, że „wszystkich placów murowanymi kamienicami i drzewnianymi domami [...] zabudowanych 177”. Ponadto istniało jeszcze 27 domów żydowskich¹¹. Warto wspomnieć o innym inwentarzu, sporządzonym zapewne w latach sześćdziesiątych XVII wieku, po zniszczeniach dokonanych w czasie wojny 1654-1660. Odnotowano w nim 195 placów, ale ilość budynków zazwyczaj pokrywała się z ilością dymów, których było 279¹². Jednakże tylko 28 obiektów określono jako „kamienice”, oznaczające budynki murowane. Aż 87 działek było nie zabudowanych, a na pozostałych znajdowały się budynki („domki”, „domy”) wzniesione z drewna.

Od początku lokacji miasta w 1586 roku trwały prace nad jego umocnieniami. Już około 1610 roku Nieśwież otoczony był z trzech stron fortyfikacjami z bastionami i bramami. W 1. poł. XVII wieku uzupełniono odcinek zamykający obwarowania przy klasztorze benedyktynek od strony Uszy, gdzie również usypano bastion. Linia fortyfikacji zrealizowana ostatecznie w rejonie klasztoru benedyktynek była konsekwencją kompromisu z zakonnicami, które wymogły u Radziwiłła, aby w obręb miasta włączony został również ich klasztor¹³. Fortyfikacje miejskie posiadały niewielkie znaczenie obronne. Już podczas wojny w 1654 roku Nieśwież zajęły i splądrowały wojska moskiewskie. Nie został zdobyty natomiast zamek nieświeski.

Rekonstrukcję planu Nieświeża i jego fortyfikacji w czasach Radziwiłła „Sierotki” umożliwiają nam *Plan [...] Nešviza* wykonany między 1793 a 1800 rokiem¹⁴ (il. 1), widok Nieświeża rytowany przez Tomasza Makowskiego ok. 1604 roku¹⁵ (il. 2) oraz inwentarze miasta z lat 1628-1629¹⁶.

Linia fortyfikacji, kształt i usytuowanie bastionów oraz lokalizacja bram miejskich widoczne na *Planie [...] Nešviza* pozostały bez większych zmian od czasów Radziwiłła „Sierotki”. W części dotyczy to również układu ulic i kwartałów miejskich. W XVIII i XIX wieku podziałowi uległy niektóre kwartały w południowo-zachodniej części miasta, w rejonie dawnej cerkwi Świętej Trójcy (il. 3).

Rynek założony w centrum miasta posiadał plan zbliżony do wydłużonego czworoboku. Od strony wschodniej i zachodniej wychodziły z niego po dwie ulice, zaś od północnej

⁸ T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedyktynek w Nieświeżu*. [W:] *Sztuka Kresów Wschodnich*. Red. J. K. Ostrowski. Kraków 1996 s. 127-146.

⁹ Taurogiński, o.c., s. 253.

¹⁰ T. Bernatowicz, *Giovanni M. Bernardoni. Działalność architekta na Białorusi*. Referat wygłoszony 14 kwietnia 1996 roku na konferencji zorganizowanej przez Fondazione Giorgio Cini i Instytut Sztuki PAN pt. *Gian Maria Bernardoni i kodeks jego rysunków w Kijowie* (w druku).

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AGAD AR), dz. XXV, nr 2666. Wszystkich placów razem z przedmieściami: Nowym Miastem i Kazimierzem było 375.

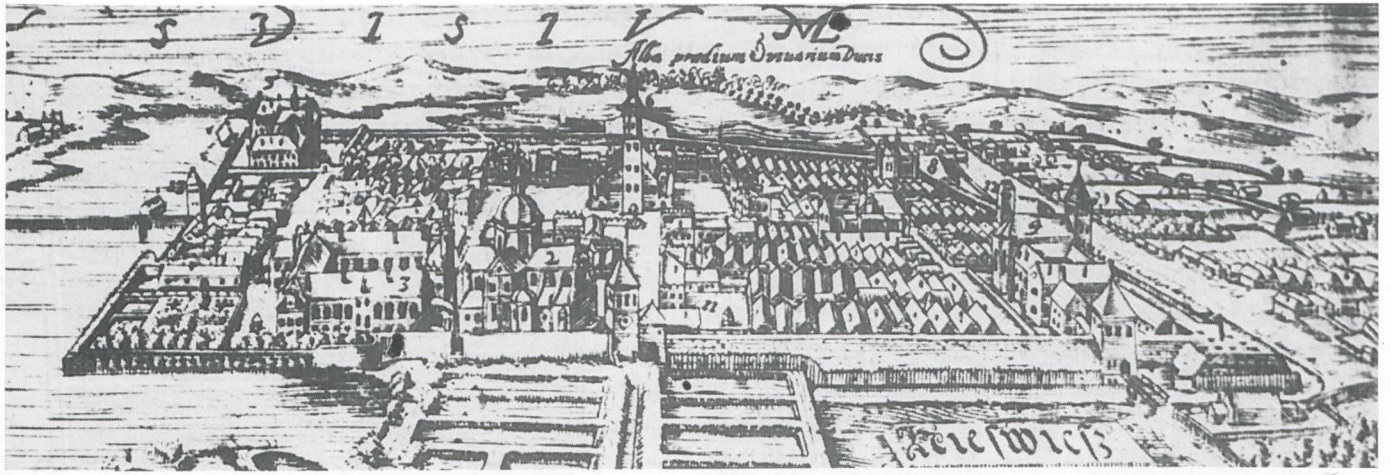
¹² AGAD AR, dz. XXV, nr 2690/1.

¹³ Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedyktynek...*, s. 127-128.

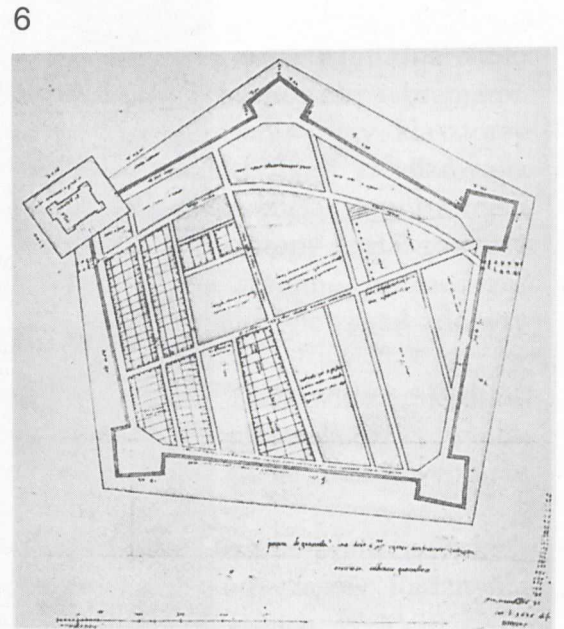
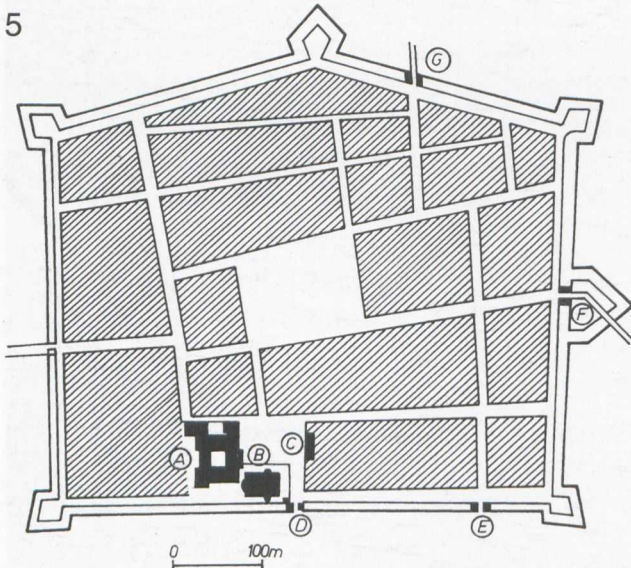
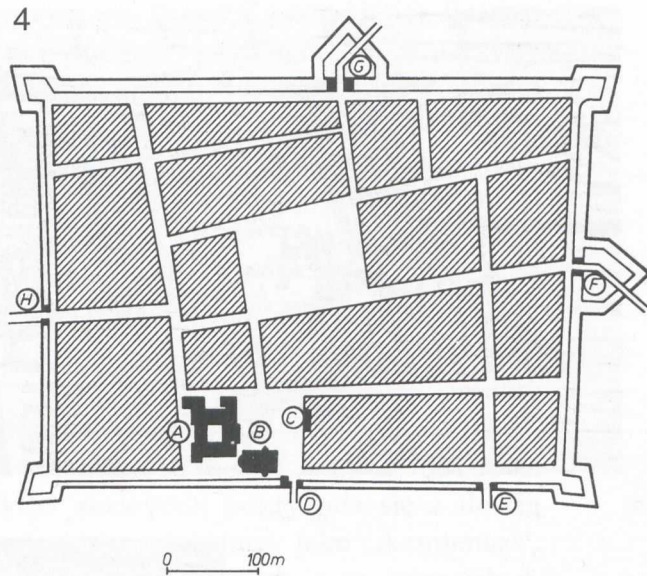
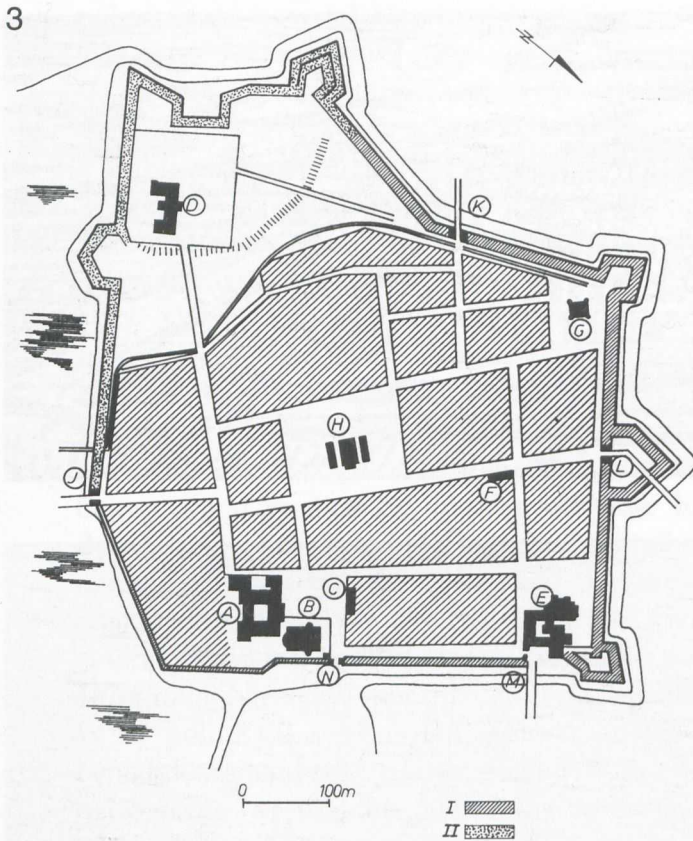
¹⁴ Centralny Gosudarstwennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie. Sygnatura nieznana.

¹⁵ Taurogiński, o.c., s. 34.

¹⁶ AGAD AR, dz. XXV, nr 2666.

1. Nieśwież. Widok miasta. Fragment ryciny T. Makowskiego z ok. 1604 r. Wg Taurogiński...
2. Nieśwież. Fragment Planu [...] Nešviža z końca XVIII w. CGIA Moskwa

3. Nieśwież. Rekonstrukcja planu miasta z pocz. XVII w. Oprac. T. Bernatowicz

I – Fortyfikacje wykonane przed 1616

II – Fortyfikacje wykonane po 1616

A – Kolegium jezuitów, B – Kościół Bożego Ciała, C – Plebania, D – Klasztor benedyktynek i kościół św. Eufemii, E – Klasztor bernardynów i kościół św. Katarzyny, F – Szpital i kaplica Świętego Ducha, G – Cerkiew Świętej Trójcy, H – Ratusz i kramy, J – Brama Słucka (Kopylska), K – Brama Klecka, L – Brama Wileńska (Mirska), M – Brama Bernardyńska, N – Brama Zamkowa

4. Nieśwież. Rekonstrukcja teoretycznego planu miasta ok. 1586, wariant I. Oprac. T. Bernatowicz

A – Kolegium jezuitów, B – Kościół Bożego Ciała, C – Plebania, D – Brama Zamkowa, E – Brama Bernardyńska, F – Brama Wileńska (Mirska), G – Brama Klecka, H – Brama Słucka (Kopylska)

5. Nieśwież. Rekonstrukcja teoretycznego planu miasta ok. 1586, wariant II. Oprac. T. Bernatowicz

A – Kolegium jezuitów, B – Kościół Bożego Ciała, C – Plebania, D – Brama Zamkowa, E – Brama Bernardyńska, F – Brama Wileńska (Mirska), G – Brama Klecka, H – Brama Słucka (Kopylska)

6. Guastalla. D. Giunti, projekt rozplanowania miasta. Wg Confurium...

i południowej po jednej. Układ ulic w mieście był pogmatwany. Również kształt i wielkość bloków międzyulicznych były zróżnicowane: od bardzo małych, jak ma to miejsce w zachodnim narożniku miasta, do obszernych, przylegających do rynku od strony południowo-zachodniej i północno-wschodniej. Obszerne place znajdowały się przed kościołami jezuitów, bernardynów oraz cerkwią unicką.

Od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej, tam gdzie miasto oblewała woda, wykonano mur wzmocniony ostrokołem. Pozostałe odcinki usypane zostały w postaci wału wzmocnionego bastionami w narożach. Dodatkowy, duży bastion zabezpieczał bramę Wileńską (Mirską), umieszczoną w środku kurtyny. Ponadto wybudowano jeszcze bramy Słucką (Kopylską), Klecką, Zamkową oraz Bernardyńską. Posiadały one formę czworobocznych wysokich wież, z elewacjami w surowej cegle, bliskimi stylistyce zachowanej do dziś dzwonnicy przy kościele Bożego Ciała.

Szesnastowieczny plan Nieświeża i linia jego fortyfikacji wskazują, że wytyczono je według jednej, zamierzonej od początku zasady. Wskazuje na to regularność przebiegu umocnień od strony północno-wschodniej i północno-zachodniej, a także konsekwencja w rozrysowaniu większości kwartałów. Jedyne linie kurtyn i usytuowanie bastionów od strony południowo-zachodniej zakłóca tę regularność, co wiązać należy, jak wiadomo, z powiększeniem obszaru miasta na skutek włączenia klasztoru benedyktynek w jego obręb. Pewien wpływ na nieregularność wału mógł mieć również skomplikowany układ cieków wodnych w tym rejonie miasta.

Można zatem przypuszczać, że projektanci miasta korzystali z teoretycznego projektu, który w trakcie realizacji uległ modyfikacjom. Nieregularności w ukształtowaniu południowej części miasta sprawiają, iż nie można jednoznacznie przesądzić, jak wyglądał ów teoretyczny plan miasta. Rozważyć należy dwa warianty. W pierwszym przypadku miasto posiadałoby zarys zewnętrzny w formie wydłużonego protokąta o rozciągniętych kurtynach z czterema bastionami w narożach. Bramy Klecką i Wileńską wzmocniałyby dodatkowo bastiony (il. 4). W traktatach urbanistycznych XVI wieku tego rodzaju narys fortyfikacji miasta występuje powszechnie w różnych wariantach, od regularnego kwadratu do wydłużonego czworoboku¹⁷. Na Białorusi typ ten reprezentowany był przez siedemnastowieczne fortyfikacje w Kopysi¹⁸ czy Rzeczycy¹⁹.

Bardziej prawdopodobne jest jednak, że projekt teoretyczny posiadał plan nieregularnego pięcioboku, o długiej podstawie, krótszych o jedną trzecią bokach przylegających oraz jeszcze krótszych (o połowę) ramionach zamykających (il. 5). Na ten wariant zdaje się wskazywać linia podstawy i odcinek północno-zachodni fortyfikacji zbiegające się pod kątem rozwartym, jak również przebieg odcinka między bastionem zachodnim a bramą Klecką.

Skomplikowana sieć uliczna w Nieświeżu wykreślona została według jednej zasady. Występuje tu połączenie trzech „ogniskowych” sposobów rozrysowywania ulic. Domyślne punkty ich zbiegu znajdują się poza obszarem miasta: na południowym-wschodzie, północnym-zachodzie oraz północnym-wschodzie. Uzyskany w ten sposób nieregularny układ ulic określany bywa w literaturze przedmiotu jako „labiryntowy”²⁰. Jego geneza wiąże się ze strategią obrony miast – miał dezorientować nieprzyjaciela, który po pokonaniu bram wdarłby się do miasta. Zastosowanie tego systemu w Nieświeżu

¹⁷ Choćby u G. B. Belluciego, *Nova invenzione di fabricar fortezze di vare forme...* (1598). Por. T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*. Warszawa 1971 s. 183.

¹⁸ I. N. Sliuńkowa, *Architektura gorodow Wierchniego Pridnieprowja XVII- sierediny XIX w.* Minsk 1992 s. 38.

¹⁹ W. A. Czanturija, *Istoria architektury Białorusii*. Minsk 1985 s. 42.

²⁰ J. Pieper, *Das Labirinthische. Über die Idee des Verbogenen Ratselhaften, Schwierigen in der Geschichte der Architektur*. Braunschweig, Wiesbaden 1987 s. 49-61.

wynikało również z koncepcji miasta katolickiego. Dzięki takiemu rozwiązaniu wyeksponowano najważniejsze budowle miasta – kościoły z klasztorami oraz ratusz. Odkładając na inną okazję szczegółowe omówienie problematyki ideowej urbanistyki Nieświeża wspomnieć należy, że liczba i usytuowanie świątyń w strukturze miasta było symbolami „pobożności chrześcijańskiej i katolickiej”. Mówi o tym jezuickie *Encomium...* z 1673 roku: „Nesvisium Metropolis Ducatus ejus quantum est cum lapideis muratis basilicis sive templis cum arce mellicam arte munitam, illustrissimi fundatoris opus est. Pietatis christianae et catholicis signis civitas haec signatur. In quatuor cornibus ejus quatuor basilicas et claustra religiosa veluti pro munimine fortissimo posuit”²¹. Na ukształtowanie urbanistyczne wywarł wpływ program ideowy sformułowany dla Nieświeża, mającego być miastem katolickim i „Nowym Rzymem”. Miasto stanowiło zarazem scenografię dla odbywających się uroczystości świeckich i religijnych. Reżyserowanie wrażenia, stopniowanie napięcia wizualnego, nasilanie lub osłabianie efektów przestrzennych należało do repertuaru stosowanego przez potrydenckich teologów-urbanistów dla spotęgowania oddziaływania na wiernych²². Szczególnie miejsce zajmowało święto Bożego Ciała z procesją ulicami miasta. Źródła jezuickie podają o takich procesjach w Nieświeżu, które wędrowały po całym mieście, do poszczególnych świątyń²³. Wspomagano się jezuickim teatrem, istniejącym przy kolegium, m.in. w 1616 roku inscenizowano dialog Wilhelma Akwitańskiego poświęcony Eucharystii *Numen in Sacrosancta hostia agnoscens repentine mutati...*²⁴.

Wzorem dla urbanistyki Nieświeża z jego labiryntowym układem ulic oraz nieregularnymi blokami były manierystyczne dzieła włoskie z 2. poł. XVI wieku. Jednym z przykładów może być projekt miasta Guastalla (D. Giunti, ok. 1549; zmieniona realizacja po 1594; il. 6). Widoczny jest tu kierunek przebiegu ulic, których domyślne przedłużenie łączy się w trzech punktach poza obrębem miasta²⁵. Taka metoda komponowania zespołów urbanistycznych rozwinię się później powszechnie w epoce baroku, choć pierwsze przykłady spotykamy już XVI wieku, np. Pfalzbourg we Francji (1570) założony dla grafa Georga Hansa von Veldenz-Lützelstein. Na planie tym, wykonanym pod wpływem Daniela von Specklin, ulice wyprowadzone z jednego punktu przecinane są ulicami wytyczanymi równolegle²⁶.

Labiryntowy układ ulic występujący w Nieświeżu, czy zamykanie perspektywy ulicy ścianą bloku lub budowlą, znajdujemy w wielu realizacjach z 2. poł. XVI wieku, jak choćby w sławnej Sabbionecie założonej dla Vespasiano Gonzagi (G. Cataneo, D. Giunti, od 1561)²⁷.

Charakterystyczne podporządkowanie urbanistyki budowlom sakralnym ma genezę w przebudowie Rzymu dokonanej przez Domenico Fontanę na zlecenie Sykstusa V. Powiązано wtedy siedem najważniejszych bazylik Wiecznego Miasta²⁸.

²¹ Archivum Romanum Societatis Iesu w Rzymie. Tom *Polonica 75, Encomium...* k. 194.

²² S. Giedion, *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*. Warszawa 1968 s. 119; T. M. Lukas, *Saint, Site and Sacred Strategy: Ignatius, Rome and the Jesuits Urbanisim*. [Roma] 1990 *passim*.

²³ Paszenda, o.c., s. 197.

²⁴ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*. Wrocław 1970 s. 375.

²⁵ G. Confurius, *Sabbioneta*. [W:] Klar und Lichtvoll wie eine Regel. *Planstädte der Neuzeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*. Karlsruhe 1990 s. 114.

²⁶ Klar und Lichtvoll wie eine Regel..., s. 355.

²⁷ H.-W. Krufft, *Städte in Utopia. Die Idealstadt vom 15. bis zum 18. Jahrhunderte zwischen Staatsutopie und Wirklichkeit*. München 1989 s. 37; J. Szablowski, *Domniemana rola Sabbionety w sztuce polskiej okresu manieryzmu*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, XLV, 1962, z. 1 s. 107 ryc. 3.

²⁸ Giedion, o.c., s. 101-134; G. Simoncini, „Roma restaurata”. *Rinnovamento urbano al tempo di Sisto V*. Firenze 1990 s. 87-102.

Plan rynku z ulicami wychodzącymi naprzemiennie, po jednej i po dwie, występuje w sztuce średniowiecznej, by wymienić Reszel (XIV wiek)²⁹. W podobny sposób, określane jako „wiatrakowy”, rozplanowane zostało centrum Lanckorony³⁰.

Występujące w fortyfikacjach Nieświeża przemieszczenie elementów obronnych typu średniowiecznego (baszty, fragmenty murów) z nowożytnymi (bastiony ziemne z oskarpowaniem) wskazuje na zależność od starowłoskiej szkoły fortyfikacji³¹. Rozciągnięte między niewielkimi bastionami kurtyny, wzmocnione zostały bastionami w środku, a więc prezentują nowocześniejszą formą w stosunku do występujących powszechnie w tym miejscu *piatta forma*.

W 2. poł. XVI wieku niektóre miasta włoskie, by wymienić Parmę, czy Piacencę otoczono nowoczesnymi ówczesnie fortyfikacjami starowłoskimi³². Przypuszczalnie, pięcioboczny zarys miasta mógł być inspirowany przykładami włoskimi. Wymienić można choćby wspomniane Orzinuovo, Livorno (B. Buontalenti, 1576)³³, czy nie zrealizowany projekt dla Guastalli. Z bliższych terytorialnie pięciobocznych fortyfikacji zaliczyć można do tej grupy Kostrzyn (F. Chiaramella, 1557-1568), Elbląg (1. faza z końca XVI wieku) czy Łowicz (1621)³⁴.

Autorem koncepcji urbanistycznej Nieświeża był zapewne Giovanni Maria Bernardoni – jezuicki architekt działający w tym mieście w latach 1586-1599 i pełniący rolę nadwornego architekta Radziwiłła³⁵. Bernardoni zaprojektował większość fundacji. Drugą postacią, która zaważyła na kształcie stolicy ordynacji był Mikołaj Radziwiłł „Sierotka”. Znał on bowiem doskonale zagadnienia urbanistyczne. Dał zresztą temu wyraz w diariuszu peregrynacji, formułując liczne fachowe spostrzeżenia na temat miast³⁶. Pomocą służyła im bogata biblioteka w Nieświeżu. Wiadomo, że fundator i architekt mieli do dyspozycji książki o architekturze i urbanistyce. Należały do nich traktaty architektoniczne Witruwiusza, L. B. Albertiego oraz S. Serlia, dzieła poświęcone architekturze militarnej C. Thetiego, G. Catanea, R. Vegetia czy G. B. Bellucciego. Zagadnienia urbanistyczne obecne były również w dziełach o sztuce wojennej Onosandriego, J. Lipsiusa, A. Possevina, a szczególnie G. Botera *Cause della grandezza delle città* oraz *Relazioni universali*...³⁷.

²⁹ T. Zagrodzki, *Zagadnienie proporcji w układach urbanistycznych niektórych miast pomorskich*. „Studia Pomorskie”, I, 1957 s. 3, 10, ryc. 9, 10. Miasto założono w 1337 roku, zostało powiększone około roku 1370.

³⁰ M. Kornecki, *Lanckorona*. [W:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*. Red. W. Zin. T. I: *Miasta historyczne*. Red. W. Kalinowski. Warszawa 1986 s. 263.

³¹ A. Gruszecki, *Fortyfikacja zamku w Nieświeżu*. KAU, X, 1965 s. 141-145.

³² E. Guidoni, A. Marino, *Storia dell'urbanistica. Il Cinquecento*. Roma, Bari 1982 s. 297-308.

³³ *Klar und Lichtvoll wie eine Regel...*, s. 352; T. Zarębska, *O związkach urbanistyki węgierskiej i polskiej w drugiej połowie XVI wieku*. KAU, IX, 1964 s. 261, ryc. 8.

³⁴ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa 1996, tabl. 95, 97.

³⁵ T. Bernatowicz, *Churches by Giovanni Maria Bernardoni in the Nieswiez Principality*. [W:] *L'architetto Gian Maria Bernardoni tra l'Italia e le terre dell'Europa Centro-Orientale* (w druku).

³⁶ M. K. Radziwiłł, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584*. Oprac. L. Kukulski. Warszawa 1962, *passim*. Por. T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*. Wyd. 2. Warszawa 1986 s. 22, 26, 64, 69, 70, 177.

³⁷ T. Bernatowicz, *„Biblioteka jest jedna ozdoba”*. Mikołaj Radziwiłł i książki. [W:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*. Red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew. Warszawa 1996 s. 35-54.